

Pórir Jökull Þorsteinsson.

ATGERVISFLÖTTI - SJALFSÍMYND LANDSBYGGDAR.

Agætu ráðstefnugestir.

Fað var mér nokkurt undrunarefni þegar þess var farið á leit við mig að ég flytti hér einhverja erindisnefnu um málefni dreifbýlisins á grunni þeirra útvarpsþáttu um byggðamál sem ég hef haft umsjón með hjá Ríkisútvarpinu í vetur. Ég sá ekki í fljótu bragði hvar ég gæti gripið niður í þessum margslungna hluta landsmálanna og bað um að fá að hugsa málið. Meðan ég var að þæfa þetta með mér komst ég að þeirri niðurstöðu að eitt málefni stæði upp úr af þeim sem ég leitaðist við að draga fram í vetur í þessum þáttum mínum. Yfirschrift þessa erindis hefur þegar afhjúpað að nokkru hvert það málefni er en ég vil þó áður en ég vík beint að því hafa að nokkurn aðdraganda.

Mér hætti til, eins og fjölmíðlamönnum er tamt, að reyna að grafast fyrir um eitthvað sem væri að finna einhver kýli sem nauðsynlegt væri að stinga á og athygliverð væru. En þessi viðleitni míni bar í raun lítinn ávöxt enda fór ég fljótlega að líta svo á að þættirnir skyldu vera fræðandi fyrst og fremst og fyrir þá sem láta sig málefni byggðanna einhverju varða. Ekki svo að skilja eð allt sé alls staðar i himnalagi á landsbyggðinni, heldur einhvernvegin alveg eins og við er að búast. Óaranin og vandræðin þar viða eru ekki nýjar fréttir í neinum skilningi.

Ég tel mig hafa komist að því að þrátt fyrir kreppu í þeim atvinnugreinum sem borið hafa landsbyggðina uppi viðast hvar fram á þennan dag, er það ekki atvinnuskortur sem veldur því hvernig viða er komið. Og ástæðan er ekki heldur slæm helbrigðisþjónusta, ekki menntamál, ekki samgöngur eða yfirleitt neitt af því sem menn hafa hrópað hvað hæst á þegar vanda landsbyggðarinna hefur borið á góma. Viðast hvar hefur verið næg atvinna, heilsugæsla er svo að segja alls staðar með ágætum, fjölbrautaskólar hafa risið hér og hvar og samgöngur hafa batnað svo á síðustu árum að jáðrar við byltingu. Sitthvað fleira mætti eflaust tína til í þessu sambandi.

Fram að þessu hafa flestir álítið að atriði sem þessi, ytri umbætur, geti snúið við svokallaðri óheillaþróun í dreifbýlinu en þvert á þær væntingar hefur þeirri þróun ekki verið snúið við. Fólksflóttinn á sér enn stað og allar þessar ytri umbætur hafa í mesta lagi náð að koma á kyrrstöðu þar sem best hefur til tekist. Að þeim stöðum fækkan fólk i kannski ekki lengur en því fjölgar ekki eins og björtustu voruð stóðu til. Af hverju?

Ég held að svarið felist, að hluta, í þeim sannindum að sú þróun verði ekki stoðvuð sem á sér forsendur í nýjum atvinnuháttum, nýju verðmætum, nýjum lífsháttum, breyttum neysluvenjum og kröfum fólks. Menn koma ekki í veg fyrir þróun sem þar á sér rætur. Hér er auðvitað ekki lagt mat á það hversu eftirsóknarverðir eða merkilegir nýjir lífshættir eru eða hvað það er af menningarverðmætum sem kunna að fara í súginn þegar þeir eru teknir upp, eflaust glatasast eitthvað en við þessu verða litlar skorður reistar. Það má hægja á þróuninni með einhvers konar þróunaraðstoð eða neyðarhjálp til að taka sárasta broddinn

úr umrótinu en hagkvænni og aðstæður sem henta tímans kröfum munu ávallt eiga síðasta orðið. Fannig hefur það alltaf verið, í öndverðu reistu menn bú sin þar sem haglendi fyrir búsmala var gott og komu upp verbúðum þar sem hentugt var að róa til fiskjar á áraskipum, það var í þjóðfélagi sjálfsnægtabúskaparins. Síðar þegar fiskiskútur og bilmarsbátar komu til sögunnar og eiginleg fiskivinnsla hófst, myndaðist byggð þar sem aðstæður hentuðu umsvifunum. Það var sem sagt ekki byggðin sem slík er kallaði á skúturnar eða bryggjurnar eða atvinnumannvirkin, heldur má ætla að almennt hafi því verið öfugt farið. Petta vita auðvitað allir en það er eins og ekki sé vanþörf á að minna á þetta.

Máttur byggðastefnunnar hefur að miklu leyti farið i það að reyna að viðhalda mörgum byggðum sem áttu sér forsendur í allt öðrum tíma og allt annarri þjóðfélagsgerð; forsendur þessar eru ekki fyrir hendri lengur eða í það minnsta mikið breyttar, og viðleitnin til að skapa nýjar forsendur hefur viðast gengið illa. Út af fyrir sig er það markmið gott og blessað að búa sem viðast á okkar ágæta landi, en ef tilgangur byggðastefnu er í raun ekki annar en sá að fólk byggí ótiltekinn stað einungis vegna þess að það hefur ætið átt þar heima og fögur sé hlíðin, þá hafa byggð og forsendur hennar í raun fengið alveg nýtt inntak.

Markmið fólks í lifinu er að lífa helst góðu og hamingjuriku lífi í lifandi og gróskuriku samfélagi, eftir því sem aðstæður leyfa. Markmið mannlifsins eru þó nærrí jafnmörg og misjöfn sem menn eru margir. Sumir vilja kannski búa við meiri kyrrð og frið og hafa minna umleikis en aðrir en það hlýtur að vera undirmarkmið að binda líf sitt við ákveðinn stað án tillits til þess hvað búseta þar hefur upp á að bjóða. Eftir því sem dregur úr eiginlegum forsendum byggðarinnar þeim mun minna hlýtur hún að hafa upp á að bjóða. Það er ekki dyggð að hokra og berja höfðinu við steininn. Það er einkenni á öllu sem lifir að það breytist, það sem ekki breytist er þá bara dautt. Breytingarnar hafa svo alltaf einhverja röskun í för með sér og þeim geta fylgt óþægindi, sásauki og fjárhagslegt tjón fyrir einstaklinga og fyrirtæki; byggðamál geta því verið mikil tilfinningamál en það er ekkert sem réttlætir að byggð fái að hjara á þeirri forsendu. Líf og dauði byggða eiga sér sinar forsendur og þessar forsendur verða menn að læra að þekkja annars er viðbúið að margar byggðir fái að rotna lifandi.

Pessi rotnun er hafin sums staðar, annars staðar mun hennar gæta seinna og á enn öðrum stöðum mun hennar að líkendum aldrei verða vart. Órðið rotnun er eflaust full sterkt í þessu sambandi en ég nota það engu að síður. Vandi dreifbýlisins sem svo er nefndur er einmitt einkenni þeirrar rotnunar. Reynt hefur verið að plástra jafnharðan þau mein sem upp hafa komið en þau hafa fráleitt öll gróð undir plástrunum, heldur hafa mörg hver útheimt sifellt nýja plástra. Reynt hefur verið að láta byggðir landsins búa við sem mest jafnrétti hvað fyrigreiðslu áhrærir án þess að tekið hafi verið stift tillit til þjóðhagslegrar hagkvænni. Og tilgangur fyrigreiðslunnar hefur tíðum verið sá einn að fólk haldi áfram að vera þar sem það er. Af þessu hefur leitt að byggðarlög sem annars ættu sér ekki minnstu möguleika á því að fylgja tímans kröfum hafa hjarað við einhæft atvinnulíf og stöðunum; ástand sem ekki freistar ungs fólks að lífa við. Og lái því hver sem vill. Ungt atgervisfólk menntar sig í hinum ýmsu greinum sem hver fyrir sig tekur í viðu samhengi mið af því sem er að gerast á jarðarkringlunni. Og þá er ég raunar kominn að örðru því hugtaki sem er yfirskrift þessa erindis,

atgervisflóttanum.

Atgervi er að minu viti orð, - hugtak sem nær yfir eiginleika þeirra manna og kvenna sem á einhvern jákvæðan hatt hátt skara fram úr meðbræðrum og systrum. Í góðu atgervi geta falist hæfileikar á mörgum sviðum, gáfur, dugnaður, útsjónarsemi, fyrirhyggja, hugrekki, framtakssemi og svo framvegis. Flest það fólk sem býr að góðu atgervi í okkar samfélagi nýtur þess að geta lagt rækt við það. Í kjölfar menntunar finnur það eiginleikum sínum þann farveg sem til þess höfða en þá farvegu er sjaldnast að finna í þeim byggðum sem eiga hvað bágast. Þess er því ekki að vænta að þetta fólk snúi almennt þangað að námi loknu bó að rætur þess liggi þar. Þar er ekki nýrra sigra að vænta, að minnsta kosti ekki á þeim sviðum sem það flest hefur menntað sig. Að æskuslóðunum er verið að reyna að halda í horfinu. Og til hvers? spyr þetta unga fólk. Svörin sem það fær eða gefur sér eru sjálfsagt misjöfn en það svar að það sé til þess eins að þar verði búið áfram er ekki fullnægjandi lengur þessu fólk.

Eg átti um daginn orðastað við ungan mann sem gegnir stöðu iðnráðgjafa úti á landsbyggðinni. Þessi maður er borinn og barnfæddur í Reykjavík en tókst á hendur þetta starf að lokinni menntun. Eg spurði hann hvað það væri sem kæmi honum hvað mest á óvart í nýju starfi og nýjum heimkynnum. Hann svaraði eitthvað á þessa leið, svo ég noti hans orð: "Hér eru nokkur stórfyrirtæki og stofnanir sem gegna veigamiklu hlutverki í byggðinni en áhrifastöður innan þeirra eru í of mörgum tilfellum skipaðar undirmálsfólki, fólk sem er ekki störfum sínum vaxið, fólk sem seint fengi að axla slika ábyrgð á suðvesturhorninu." Hann fylgdi þessu svari eftir með því að segja að hann vildi ekki með þessu fella vondan dóm yfir þessum starfsmönnum, sem raunar væru þeir bestu sem völ væri á á svæðinu, heldur væri þetta dómur um ástandið almennt. Þessum yfirlýsingum fylgdi auðvitað sú ósk að þetta yrði ekki eftir honum haft og þetta væri nokkuð sem auðvitað ekki mætti segja en hann væri ekki sá eini sem væri þessarar skoðunar. Þetta dæmi er vitaskuld afar sláandi og víst að margir vildu risa upp til andmæla ef tækifæri gæfist enda eru hér á ferðinni stór orð. En þó að þau væru ekki að öllu leyti sönn, felst örugglega í þeim einhver sannleiksvottur. Atgervið fer í burtu að miklu leyti í unga fólkini og kemur ekki aftur nema kannski í aðfluttu fólk sem nýtur þá einhvers konar fríðinda, staðaruppbóta eða sérkjara vegna staðsetningar starfsins, vegna þess að það þarf að vinna úti á landi!

Þetta er auðvitað neyðarúrræði en mörgum byggðarlögum hafa ekki önnur ráð dugað þegar um er að ræða ráðningar í ákveðin störf. Í þessu felst að hluta viðurkenning á því að fólk sé nokkur vorkunn að þurfa að koma út á land og það þurfi að lokka að með sérstökum hætti eða sætta sig við það að öðrum kosti að þeir leysi störfin af hendi sem hvorki hafa til þess æskilega reynslu né menntun.

Mig langar að vitna í annað samtal sem er dágott innlegg í þetta spjall um atgervisflótta. Sá sem við mig ræddi er bóndi. Hann sagði: "Mér þykir ekki jafn gaman að búskapnum og mér þótti. Mér er sagt fyrirfram hvað ég má framleiða af mjólk og kjöti, ég veit nánast hvaða tala muni standa tekjumegin í landbúnaðarskýrslunni þegar ári lýkur. Eini metnaðarvakinn nú er að framleiða sem besta mjólk og sem best kjöt en það þurfti ekki kvótakerfi til að innprenta mér þann metnað," sagði hann. Og hann hélt áfram, "ég er ekki lengur jafn spenntur og ég var að vita hvernig lömbin koma af fjalli á haustin, það er eiginlega

allur ljómi farinn af þessu. Nú hugsa bændur mest um það að spara í rekstrinum og það er farið að bera á lítili áburðarnotkun og minni kjarnfóðurgjöf sem farin er að koma niður á heilsu búfjárins. Jafnvel eðlilegu viðhaldi á sveitabæjunum er ekki sinnt." Pessi bóndi fannst mér gangandi dæmi um atgervismann sem er að tapa atgervi sínu og áhuga á lífsstarfinu.

Svo má í framhaldi af þessu spyrja hvort vormenn Íslands, ungt hæfileikafólk, kæri sig um að starfa á þessum vettvangi við óbreytt ástand. Mér er sagt að samdráttar hafi orðið vart hvað varðar ásókn í búnaðarnám, en sel það ekki dýrara en ég keypti, ef svo er á það sér eðlilegar skýringar. Auðvitað eru til margir bændur sem una vel sínum hag við ríkjandi ástand en að þeim ólöstuðum hlýtur það vera afar vont fyrir sveitirnar ef þeim bendum fækkar sem eiga metnað fyrir sjálfa sig og kapp í brjósti. Frá blautu barnsbeini hefur flestum íslendingum verið innrætt að gera í öllu svo vel sem þeir geta, bæði hvað varðar afköst og vandvirkní. Hvaða áhrif nefur það svo þegar mönnum er meinað að fara eftir þessu gullvæga vegarnesti og atgervinu er haldiað niðri í vissum skilningi? Fyrir fáeinum dögum hitti ég á förnúum vegi kartöflubóna sunnan af landi. Hann var afar hreinskilinn um ástandið í sinni grein og sagðist myndu hætta búrekstri nú þegar ef hann bara gæti, áhuginn fyrir búskapnum væri farinn. En sú fyrirhöfn og það fé sem hann hefði lagt í búskapinn svo og þær fjárskuldbindingar sem hann hefði til stofnað hindruðu að hann legði búskapinn af því að jörð og áhöfn myndu aldrei seljast fyrir svo mikið fé.

Nú eru þessi dæmi sem ég nefni einungis visbendingar sem varasamt er að byggja á og atgervisflótti er í raun fyrirbrigði sem ekki verður nákvæmlega mælt eða vigtæð. En ef raunin er þessi að hlutfall atgervisfólks í dreifbýlinu fari lækkandi er það mjög alvarlegt mál. Við höfum auðvitað dæmi um hið gagnstæða þar sem ungum atgervismönnum hefur tekist að byggja upp stórmerkileg fyrirtæki til mikilla hagsbóta fyrir viðkomandi byggðir. Parna er á ferðinni fólk sem gerir stórar kröfur til sín og annarra. Metnaðarfullt fólk sem leitast við að vera sífellt skrefi á undan. Pessi fyrirtæki eru flest, ef ekki öll á stöðum sem eru stórir á mælikvarða landsbyggðarinnar, það ætti að segja okkur eitthvað um farvegu þess atgervis sem dreifbýlið þarfust mest. Sjálfsgagt gætu lærðir menn bætt hér mörgu við en markmið mitt með þessum orðum er að benda á hvaða vá kann að vera fyrir dyrum í þessu efni. Og auðvitað er ekki verið að segja að hvergi megi finna dugandi fólk annars staðar en í Reykjavík, það er fráleitt. Það er á hinn böginn tímabært að menn líti á þennan þátt byggðamálanna og horfist fast í augu við hann því að forsendur byggðar sem nú orðið tengjast mikið kröfum og lífsháttum fólks svo og atgervi þess fólks sem þar býr, segja nánast allt um það líf sem þar er lifað. Petta var um atgervisflóttu.

Um sjálfsímynd fólks á landsbyggðinni mætti eflaust skrifa margra binda verk en það eftirlæt ég öðrum. En ég gat ekki stillt mig um að víkja að henni nokkrum orðum hér. Eftir því sem mér heyrðist á samtölum við fólk hér og þar á landinu í veturná skiptir mjög í tvö horn hvaða álit fólk hefur á heimkynnum sínum og sjálfu sér. Annað hvort var fólk hið kotrosknasta og vísaði öllu eymdartali á bug eða það sá ekki annað en dimmasta svartnætti framundan og hafði ekki minnstu trú á þeim möguleikum sem heimabyggðin kynni að búa yfir. Það mætti segja mér að upplitsdirfska og sjálfstraust fólks aukist nokkurn veginn í

réttu hlutfalli við það hversu vel vegnar á hverjum stað. Þar sem framþróun og vöxtur á sér stað er enginn eymdar- eða vesældartónn í fólki. Það talar af bjartsýni og sjálfstrausti um möguleika sína og byggðar sinnar og oftast án hleypidóma um höfuðborgina. Að mati þessa fólks er miðja heimsins þar sem það sjálft erstatt og er það auðvitað hið eftirsóknarverðasta hugarfar. En þetta hugarfar á sér vitaskuld rót í velgengni. En hún er því miður ekki alls staðar landlæg eins og vitað er. Æg hef heyrta það orðað svo þar sem allt er í kalda koli að hópsálin hafi minnimáttarkennd. Pessi minnimáttarkennd á sér, í stórum dráttum, tvö birtningarform að mínu viti. Annars végur hreykja menn sér upp og bera sig vel, bó að allt sé að fara fjandans til. Það er eins konar sýndarheilbrigði. Hins végur végur birtist minnimáttarkenndin í formi andlegrar kreppu þar sem allt er á hornunum haft. Sökudólgurinn er Reykjavík og Reykjavíkurvaldið. Þar á andskotinn að vera í hverju horni og í óða önn að láta byggja verslunarhallir, veitingahús uppi á hitaveitugeymum og koma á fót verðbréfafyrirtækjum og útvarpsstöðvum auk annars. Landsbyggðarfólk sviður auðvitað að sjá hvernig peningarnir streyma í lúxusinn og íburðarmikinn hégómann í Reykjavík, sem svo er tíðum kallaður, meðan byggðir þess engjast í dauðastríði. Að mínu mati eru þessi ósköp sem gerast í Reykjavík að minnsta kosti merki um framkvæmdagleði og líf, hvaða skoðun sem menn svo hafa á mikilvægi eða réttmæti þess sem gert er. Í Reykjavík er sögð vera óskapleg streita, umferðarhnútar, hraði á öllu og æðibunugangur. Stundum er þetta svo orðum aukið hjá fólk ið það verður að kalla hleypidóma. Mér flýgur stundum í hug að þetta sé sagt í sama skyni og þegar menn niða hver annan niður til að upphefja sjálfa sig vegna þess að þeim er í einhverju áfátt. Ef ég reyni að leggja mat á þetta með streituna, hafandi búið bæði úti á landi og í Reykjavík, þá játa ég að fyrir sunnan er meiri hraði og hreyfing á hlutunum, en ég neita því að streitan sé einskorðuð við Reykjavík. Neikvæð afstaða til Reykjavíkur er sjálfsgagt ekki bundin við íbúa eins staðar fremur en annarra, þetta virðist vera samdóma álit nær alls landsbyggðarfólk. En minnimáttarkenndin er í sínum alvarlegustu myndum bundin við staði þar sem byggð er á fallanda fæti. Þar er kallað á lausnir utan að og miðja heimsins hefur í hugum fólk að einhverju leyti færst þaðan. Þar sem svo er ástatt, tækju margir því fagnandi að geta farið og fáru snarlega á brott ef þeir einfaldlega gætu, en verðlausar eignir banna brottför og tilgangslítill fjárfesting í atvinnutækjum allt fram á síðustu ár hafa að auki slegið ryki í augu. Mikil umfjöllun um byggðavanda og barlómur [redacted] er ein orsök þess hvernig fólk hugsar. Sums staðar fer fólk niðrandi orðum um heimabyggðina og segir eitthvað á þessa leið: Hér í þessum rokrassi er ekkert hægt að gera. Þetta er auma "pleisið," og svo framvegis. Þetta er ekki uppbyggilegt fyrir viðkomandi staði ef unga fólkiað hugsar svo.

Æg er þeirrar trúar að byggðastefna liðinna ára hafi sýnt það að hún er ekki megnug til að bjarga hinum verst settu byggðum. Æg tel þó ekki óeðlilegt að reynt hafi verið að taka á vandanum með þeim aðferðum sem beitt hefur verið en að nú sé komið að einhvers konar uppgjöri sem kallar á annars konar hugsun. Eiginleg markaðssvæði hafa stækkað mjög með bættum samgöngum og mikilli bílaeign, fólk er því farið að gera miklu meiri kröfur um þjónustu, breiðari atvinnumarkað og menningarlif. Undir þessum kröfum er ógerningur að standa nema þar sem fólk býr í mannmögum byggðarlögum, þar sem íbúafjöldi skiptir helst

nokkuð mörgum þúsundum. Nokkur byggðarlög af þeirri stærðargráðu, staðsett þar sem byggðaforsendur eru góðar, gætu því verið lausn byggðavandans. Hverníg súlikum byggðaklösum verður komið á er verkefni sem stjórnmálamennirnir verða að leysa og helst verður að gera það heima í héruðunum. Það kostar stjórnmálalegt hugrekki að taka á þessum málum með aðferðum sem duga og ekki verða allir vinsælir af. Flestir virðast sammála um að róttækrar stefnubreytingar sé þörf, en enn finnast menn sem vilja halda áfram á sömu nótum og áður. En við getum ekki haldið áfram að byggja á hugsunarhætti sem tilheyrir liðnum tínum. Það hefur afskaplega litla þýðingu að kíta sífellt í sprungur sem gleikka í sífelli því að áherslurnar hafa breyst svo mikil. Það er ekkert sérlega skemmtilegt að hugsa til alls sem tapast kann og breytast kann og ég vænti að það þyki fæstum. En þrátt fyrir óvissu um hvað framtíðin kann að bera í skauti er ekkert vit í að halda dauðahaldi í það gamla, nér væri að halda í bjartsýnina og taka viðfangsefnin snjöllum tökum. Með fjölgun og stækkan þéttbýlla svæða mun skapast vettvangur fyrir atgervi sem byggðirnar þarfust. Þetta þýðir ekki endilega að allir litlir og vanmegna staðir verði að draugabæjum þar sem mannvirkin grotna niður á nokkrum áratugum. Það kann að gerast sums staðar, um það veit enginn. Mestari likur eru á að flestir þessara staða mótið af nýjum tínum og þar með það mannlif sem þar hrærist, og það er í eðli sínu ekkert að því. Mannlifið finnur sér alltaf nýja farvegu. Hér ætti að draga úr offjárfestingu og þjóðinni að verða meira úr auðlindum sinum. Það skal vera markmið byggðastefnunnar að gera sjálfa sig óþarf.

Í þessu spjalli hef ég vísvitandi talað mjög almennt um mál sem eru í raun sérstök og taka raunar á sig alls kyns myndir eftir staðháttum. Ég hef ekki nefnt eitt einasta mannsnafn eða staðarnafn og það er með vilja gert. Þannig getur hver heimfært það sem um er rétt upp á þær aðstæður sem viðkomandi þekkir eða hafnað því. Erindi þetta gerir því ekki tilkall til að skoðast sem "lærð" ritgerð um máléfnið en ég vænti að það veki fleiri spurningar en hún svarar og þá er til einhvers unnið. Það er ekki síður vandi að spyrja réttra spurninga en veita réttu svörin.